

نظریه اخلاق زیست‌محیطی؛ مسئولیت‌محوری نماینده خالق در زمین

غلامحسین زمانی^{*۱}

(دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۲۰؛ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۳)

چکیده

انسان به‌عنوان نماینده و خلیفه خداوند در زمین مسئولیت دارد که تکالیفی را که خداوند در قبال مخلوقاتش برای خود تعیین کرده است را به عهده گرفته و به آن عمل کند. منظور از مخلوقات، انسان‌های پراکنده در سطح کره زمین، حیوانات، گیاهان و به‌طور کلی محیط‌زیست می‌باشد. این نوع نگرش، مبنای بسیاری از نظریه‌های زیست‌محیطی قرار گرفته است. این مطالعه، با هدف تدوین نظریه‌ای پاسخگو و تبیین تکالیف و وظایف انسان نسبت به محیط‌زیست (آب، هوا، کشاورزی، جنگل‌ها، حیوانات و غیره) با روش‌های تحلیل اسنادی، تحلیل محتوا، مفهوم‌یابی و الگوسازی یا نظریه‌پردازی انجام شد. در این مطالعه از اسناد معتبری مانند قرآن کریم، تفاسیر، پایگاه‌های فرهنگی حوزه‌های علمیه استفاده شده است. در قرآن مجید، خداوند سبحان نسبت به اشیاء (همه‌چیز؛ مانند آیه شریفه "وَهُوَ عَلِيٌّ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ") صفاتی را برای خود مطرح می‌کند. این ویژگی‌ها در ۱۸ مورد و زمینه تشخیص داده شد. سپس تعاریف و شرح هر یک از ویژگی‌ها از منابع مختلف مورد بررسی قرار گرفت و از مجموع نظرات نتیجه‌ای استنباط و تنظیم گردید. مجموع این نتیجه‌ها در یک جدول جمع‌آوری شد تا اهل پژوهش و اندیشه در آن تأمل و در اصلاح، تکمیل و گسترش این مجموعه مشارکت نمایند. در نهایت، ۱۲ تکلیف و وظیفه‌ایجابی که بشر به‌عنوان نماینده خالق نسبت به مخلوقات الهی به عهده دارد و بایستی در اجرا و عمل به آن‌ها بکوشد و ۱۰ رفتار سلبی که این نماینده باید از آن‌ها بپرهیزد مشخص گردید.

واژه‌های کلیدی: مسئولیت‌محوری انسان، نظریه‌های زیست‌محیطی، وظایف خلیفه خدا، رفتارهای ایجابی نماینده خدا، رفتارهای سلبی نماینده خدا، اخلاق کشاورزی.

^۱ استاد، بخش ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

*نویسنده مسئول، پست الکترونیک: ghh.zamani@yahoo.com

مکاتب فکری و فلسفی گوناگونی در طول تاریخ، ارتباط انسان با خود، خدای خود، دیگر انسان‌ها، طبیعت و محیط‌زیست و سایر موجودات را مورد بحث و تحلیل قرار داده و در مورد آن اظهار نظر کرده‌اند. آموزه‌های اسلامی نیز مملو از نظراتی است که مجموعه آن‌ها تمامی این ارتباطات را تبیین کرده و زیربنای بسیاری از نظریه‌های علوم انسانی گردیده است. آموزه‌های اسلامی به مشابه گلزاری است که از آن ایده‌های معطر به مراکز علمی مسئول ترویج علوم در عالم به‌گونه‌ای پایدار و پویا منتشر می‌شود.

خداوند سبحان نسبت به مخلوقاتش بسیار مهربان بوده و از ابتدای خلقت انسان او را خلیفه و نماینده خود در زمین برگماشت و سایر موجودات را به امانت نزد او سپرد. سپس با مجهز کردن نماینده خود به امکانات و استعدادهای لازم، عمران کره خاکی را به عهده وی گذاشت. عقیده بر این است که برخی از وظایفی را که خداوند رحمان در قبال مخلوقاتش برای خود قائل است به نماینده‌اش نیز تسری می‌یابد.

لازم به ذکر است که قرآن کتابی جامع، فراگیر، پویا و همیشگی برای هدایت بشر است. این تعریف اجمالی، به این نکته اشاره می‌کند که مفسرن و اندیشمندان در طول تاریخ با تحلیل‌های خود گوشه‌هایی از این مخزن علم الهی را تبیین کرده و در مورد آن نظر داده‌اند؛ یعنی ممکن است از یک آیه برداشت‌های متنوعی شده باشد و همگی بر اساس قراین و دلایل، منطقی و موجه باشند. در این پژوهش نیز، از چند آیه الهی در راستای تبیین مسؤلیت‌های انسان نسبت به محیط‌زیست، موجودات و عوامل ذی‌ربط در کشاورزی بهره گرفته شده؛ هر چند که به حکمت‌های وسیع و گوناگون آیات انتخاب شده ورود نکرده و این موارد به متخصصان و کارشناسان مربوطه واگذار می‌شود. با همین سیاق، در این مطالعه، از نظریه حکمت متعالی اندیشمند بزرگ تاریخ ملاحظه‌های شیرازی (ره) الهام گرفته و در شرح گفتمان مسؤلیت انسان نسبت به محیط‌زیست سازگار شده است. امید است که با هدایت حضرت سبحان و تلنگری از این مطالعه، بزرگان و دانشمندان عالی‌قدر به شرح و بسط جامع موضوع نیز وارد خواهند شد؛ تا با عملیاتی کردن حکمت‌های ناب، در سفر چهارم سیر نمایند.

پیرامون خلیفه و نماینده خدا بودن و محتوا و کیفیت امانت بحث‌های بسیار متنوعی مطرح است؛ از جمله محمد هاشم زمانی (یادداشت شخصی، ۱۴۰۳) در ارزیابی اولیه این مقاله نظراتی را ابراز داشته‌اند که به خلاصه‌ای از آن اشاره می‌گردد:

"خدای سبحان، جهان آفرینش را بر اساس نظم و انسجامی آفریده که همه اجزای آن در عین نظام‌مند بودن از هماهنگی با یکدیگر نیز برخوردار هستند. در ضمن خداوند، انسان را به‌عنوان یک مخلوق برتر و احسن‌الخالقین آفریده و نظام هستی را برای او خلق کرده است تا از استعدادهای خدادادیش بهتر استفاده کند و خود را به خالق هستی که نهایت رسالت انسانی است نزدیک کند و به فلاح و رستگاری که جزء اهداف انسانی است برسد. برای شکر این نعمت‌ها ضرورت دارد که به‌تناسب همان اوصافی که در هستی و انفس انسانی تجلی پیدا کرده است، شکر و احسان هم متناسب با آن اوصاف انجام گیرد و نقش پیدا کند؛ به طور مثال اگر حکمت الهی در کل هستی نقش پیدا کرده است، پس انسان با حکمت خویش باید به عمران و آبادانی خود و هستی خویش بپردازد و انسانی حکیم شود و مصالح هستی را خوب بشناسد؛ و یا اگر خدا با علم و قدرتش به جهان، هستی بخشیده است، پس انسان هم می‌تواند با کسب علم و توانایی بر هستی و اطراف خویش مسلط شده و آن را اداره کند." به منظور انجام این پژوهش در یک ختم قرآن کریم آیه‌ها یا عبارت‌هایی را که واژه شیء (به‌خصوص در پایان آیه‌ها) در آن‌ها وجود داشت، استخراج و ثبت گردید؛ این مجموعه، داده‌های این واکاوی را شکل داد و انگیزه تحلیل و کتابت شد.

این مطالعه با شرحی مختصر پیرامون جایگاه نمایندگی انسان در زمین آغاز خواهد شد. سپس به معرفی ویژگی‌ها و صفاتی که حضرت حق برای خود ترسیم فرموده و تکالیفی را که نسبت به موجودات برای خود تعیین کرده است پرداخته تا مشخص گردد که نماینده او در زمین نیز موظف به انجام چه مسؤلیت‌هایی می‌باشد.

روش پژوهش

این مطالعه با هدف تدوین نظریه‌ای تبیین‌کننده که تکالیف و وظایف انسان نسبت به محیط‌زیست (آب، هوا، کشاورزی، جنگل‌ها، حیوانات و غیره) را مشخص می‌کند؛ انجام شد. این مطالعه با روش‌های تحلیل اسنادی (Archival Reseach)، تحلیل محتوا (Content Analysis)، مفهوم‌یابی (Concept Forming) و الگوسازی یا نظریه‌پردازی (Modeling/Theory)

(Building) به انجام رسید. در این مطالعه از اسناد معتبری مانند قرآن، تفاسیر، پایگاه‌های فرهنگی حوزه‌های علمیه استفاده شده است.

یافته‌ها و بحث

الف) نگاهی اجمالی به بحث

فهرست‌وار نکات عمده زیر عرضه می‌گردد:

۱) انسان برای عبادت حضرت حق خلق شده است (وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ؛ و جنّ و انس را نیافریدم، مگر برای آنکه مرا بپرستند) (ذاریات، ۵۶)؛ تعریف عبادت و انواع و احکام آن به گفتاری مستقل نیاز دارد.

۲) انسان عابد، خلیفه و نماینده حضرت سبحان روی زمین است (وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً؛ آنکه که پروردگارت به فرشتگان گفت: من در زمین جانشینی خواهم گمارد) (بقره، ۳۰).

۳) نزد نماینده خدا، موجودات و مخلوقات زمین به امانت سپرده شده است (إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ؛ به‌راستی ما امانت خود را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم، آنکه آنان از به عهده گرفتن آن سرباز زدند و از آن ترسیدند، ولی انسان آن را پذیرفت (احزاب، ۷۲)). اگرچه نسبت به ماهیت امانت تفاسیر متنوعی وجود دارد (عقل، شریعت، ولایت الهیه و غیره)؛ ولی این برداشت با توجه به سایر آیات (نعمت‌های الهی) مناسب تشخیص داده شد.

۴) بدیهی است که انسان نماینده حضرت سبحان باید به صفات الهی متصف شده (صبغه الهی) و به امور و وظایفی که خداوند در قبال مخلوقاتش برای خود قائل است را وظیفه خود دانسته و به آن‌ها بپردازد.

۵) از وظایف و مسئولیت‌های این نماینده، حفظ و حراست از امانات الهی و عمران و ارتقای آن‌ها می‌باشد و این از مصداق‌های عبادت است (هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا؛ او خدایی است که شما را از زمین بیافرید و برای عمارت و آباد ساختن آن برگماشت (هود، ۶۱)).

تذکر: مشروح بندهای ۳، ۲، ۱ و ۵ در مقاله مسئولیت‌محوری انسان (زمانی، ۱۳۹۵) آمده است و از تکرار پرهیز می‌شود؛ لکن بند ۴، موضوع اصلی این مقاله است که بر آن تأکید خواهد شد.

انسان عابد و نماینده خالق حکیم در راستای آباد ساختن زمین و ادای مسئولیت (عبادت حضرت سبحان) سیر ۴ مرحله‌ای را طی می‌کند که از چهار آیه بعثت استنباط می‌گردد: (رَبَّنَا وَأَبْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ؛ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ) (بقره، ۱۲۹)؛ (هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ) (جمعه، آیه ۲)؛ (لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ) (آل عمران، ۱۶۴)؛ (كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ) (بقره، ۱۵۱). این چهار مرحله مسیر رشد و کمال انسان را مشخص می‌کند و در کتاب "رها؛ رهیافت هدایتی انسان" (زمانی، ۱۴۰۰) به‌طور مشروح مطرح گردیده است. هماهنگ و مشابه این ۴ مرحله را می‌توان از اسفار و حکمت متعالیه ملاصدرا نیز استنباط کرد. بنابراین، چهار مرحله زیر ایده‌هایی برگرفته از دو منبع بالا می‌باشد:

۱- توجه به مخلوقات و از این طریق پی بردن به خالق؛ نشانه‌ها (آیات) گویای وجود خالق می‌باشد (يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ؛ و سفر من الخلق الی الحق..).

۲- تحلیل و واکاوی پدیده‌ها، شناخت انسان را به صفات و افعال حضرت احدیت گسترش می‌دهد (وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ؛ و سفر من الحق الی الحق).

۳- درک جامعی از صفات حضرت حق و از آن توجه به خویش؛ ترسیم جایگاه و مطلوب خود و موجودات و طراحی سیری عملیاتی (وَيُعَلِّمُهُمُ ... وَالْحِكْمَةَ؛ و سفر من الحق الی الخلق).

۴- اقدام و عملی کردن برنامه طراحی‌شده (وَيُزَكِّيهِمْ؛ و سفر من الخلق الی الخلق).

انسان پس از نخستین دور چهارمرحله‌ای بالا، در سطحی بالاتر مجدداً دور بعدی را آغاز کرده و به طور مرتب هر دور جدیدی را با نشاط و حظّ بیشتر و متفاوتی طی می‌کند و هرگز این سفر پایان نمی‌پذیرد.

(ب) تفصیل بحث

نمایندگی انسان

خلیفه را معادل نماینده، وکیل، جانشین و غیره دانسته‌اند. برای درک بهتر مفهوم و نقش خلیفه یا جانشین خداوند می‌توان بیان کرد که خلقت هدفمند انسان برای ایفای نقش خلیفه الهی مستلزم انجام کارهای مستخلف عنه می‌باشد، یعنی بایستی به کارهایی پردازد که برای آن‌ها حکم نمایندگی دریافت کرده است. خداوند سبحان استعدادهای لازم را به انسان عطا فرمود تا روی زمین در اجرای برنامه‌های محوله از آن‌ها بهره گیرد. بنابراین می‌توان برنامه‌ها را در دو بعد کلی جستجو کرد: (۱) رشد و کمال انسان در جهت سزاواری جانشینی حضرت سبحان در زمین، (۲) تأسیس مدینه فاضله و تمدن شایسته و اعمال اصول و روابطی که خداوند حکیم برای آن تعیین فرموده‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۶).

برای مفهوم خلیفه معنای جانشینی را نیز آورده‌اند و راغب اصفهانی (۱۴۱۶) واژه نیابت را هم بر آن افزوده است؛ که این مفهوم با شروط و انواعی که دیگر بزرگان بر شمرده‌اند سازگارتر است. به بیان بهتر، انسان (آن‌هم انسان کامل و مخلص) به نمایندگی از سوی خداوند نقش هدایت و حراست از موجودات در چارچوبی که تعیین شده را به عهده دارد. اقدامی (۱۳۸۶) در تحلیل اخلاق زیستی از منظر دین اسلام نتیجه‌گیری می‌کند که اسلام، انسان را خلیفه یا نماینده خداوند در زمین می‌داند که بایستی بر اساس اصول و قوانین خداوند از آب، خاک، مرتع، جنگل و غیره که ودیعه‌ای است در دستان او حراست نماید. در همین راستا، دائرةالمعارف تشیع (۱۳۶۹) در تعریف اخلاق، پایگاه انسان را از یک‌سو به خلیفه‌الله بودن در زمین و امانت‌داری وی و از سوی دیگر به جهول و ظلوم بودن وی می‌داند. پیری (۱۳۹۱) مسؤلیت انسان به‌عنوان خلیفه و نماینده حضرت حق، نقش مدیریتی بر محیط‌زیست می‌داند نه مالکیت آن. کاوند (۱۳۸۸) نیز مفهوم خلیفه‌الله را در نمایندگی حضرت آدم (ع) و فرزندان او می‌داند که صفاتش پرتویی از صفات پروردگار و مأموریت او بهره‌برداری از زمین و نعمت‌های الهی در جهت کمال می‌باشد. از بیانات طباطبائی (مشهور به علامه طباطبائی) (۱۳۷۴) در تفسیر آیات ۳۰-۳۳ سوره البقره می‌توان استنباط کرد که نماینده و خلیفه بایستی ویژگی‌های تعیین‌کننده‌ای در زمینه‌های واگذاری نمایندگی داشته باشد و این امر گویای آن است که موارد واگذاری به نماینده نیز باید مشخص باشد.

چه کسانی خلیفه و نماینده خداوند هستند؟

مسلم است کسانی این جایگاه را دارند که صفات الهی را داشته باشند و مجاهدانه به وظایفی که حضرت حق برای آنان تعیین نموده است؛ می‌پردازند. در این خصوص بحث و نظرات متنوعی مطرح شده است؛ برخی این جایگاه را محدود به پیامبران و ائمه اطهار علیهم‌السلام دانسته‌اند و برخی دامنه را وسیع‌تر گرفته و معتقدند که انسان می‌تواند سزاواری و شایستگی دریافت مقام خلیفه الهی را نیز داشته باشد. برخی گفته‌اند که شاید منظور از جانشینان این باشد که نسل بعد از نسل، انسان می‌تواند و باید جایگاه جانشینی را داشته باشد. در این خصوص طباطبائی (۱۳۷۴) می‌فرماید: "درحالی که مقام خلافت همان‌طور که از نام آن پیداست، تمام نمی‌شود مگر به اینکه خلیفه نمایشگر مستخلف باشد و تمامی شئون وجودی و آثار و احکام و تدابیر او را حکایت کند، البته آن شئون و آثار و احکام و تدابیری که به خاطر تأمین آن‌ها خلیفه و جانشین برای خود معین کرده است."

نظریه زیست محیطی مسؤلیت محوری

مکاتب گوناگونی در خصوص محیط‌زیست نظریه‌هایی ارائه کرده‌اند که از انسان محوری آغاز و این اواخر به مکتب حمایت از حیوانات و غیره رسیده است که در این مطالعه فرصت معرفی و تحلیل آن‌ها نیست. لکن زمانی (۱۳۹۵) نظریه‌ای با عنوان "مسؤلیت مداری انسان: رهیافت اخلاقی در کشاورزی و محیط‌زیست" را ارائه نموده است و چون این مطالعه درصدد ارتقای این نظریه با تبیین مسؤلیت‌های انسان از سوی خالق می‌باشد، نکاتی از آن در ادامه مطرح می‌گردد:

نظریه اخلاقی مسؤلیت‌مداری انسان نسبت به کشاورزی

نظریه اخلاقی مسئولیت‌مداری انسان نسبت به کشاورزی را می‌توان این‌گونه تعریف کرد: "انسان خلیفه و نماینده حضرت سبحان روی زمین است و محیط‌زیست از جمله منابع کشاورزی به‌طور امانت به وی سپرده شده است تا با عمران و آبادانی آن راه کمال را طی نماید. بنابراین رفتارهای مسئولانه انسان که در راستای حفظ امانت، بهبود و عمران آن و در نتیجه مهیا کردن شرایط برای رشد و کمال خود و دیگر موجودات باشد خوب و اخلاقی تلقی می‌شود".

مبانی و زیربناهای نظریه مسئولیت‌مداری

در این بخش از مقاله پیرامون خلقت جهان آفرینش و اراده تکوینی حضرت حق، انتصاب انسان به‌عنوان خلیفه و نماینده خدا بر روی زمین و نقش و وظیفه‌ای که این نماینده به عهده دارد - یعنی مسئول امانت‌داری و عمران و پیشرفت برای کمال و سعادت انسان - به‌طور مختصر بحث خواهد شد.

مفهوم و نقش خلیفه یا جانشین خداوند

خلقت هدفمند انسان برای ایفای نقش خلیفه الهی مستلزم انجام کارهای مستخلف عنه (جوادی آملی، ۱۳۸۶) می‌باشد؛ یعنی انسان بایستی به کارهایی بپردازد که برای آن‌ها حکم نمایندگی دریافت کرده است. خداوند سبحان استعدادها را به انسان عطا فرمود تا روی زمین در اجرای برنامه‌های محوله از آن‌ها بهره‌گیرد. می‌توان این برنامه‌ها را در دو بعد کلی جستجو کرد: (۱) رشد و کمال انسان در جهت سزاواری جانشینی حضرت سبحان در زمین، (۲) تأسیس مدینه فاضله و تمدن شایسته و اعمال اصول و روابطی که خداوند حکیم برای آن تعیین فرموده‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۶).

امانت‌داری

امانت‌داری یک عنصر در نظریه مسئولیت‌مداری انسان است. عابدی سروستانی (۱۳۹۳) پیرامون مفهوم امانت‌داری در اخلاق زیست‌محیطی بیان می‌کند که انسان‌ها باید به محیط‌زیست همانند یک امانت بنگرند و بایستی آن را سالم به نسل‌های بعد تحویل دهند. برای امانت الهی که خداوند متعال به انسان واگذار کرده است تعابیر متفاوتی مثل ولایت الهیه، اختیار و آزادی، عقل، پیکر انسان، تکلیف واجبات و غیره مطرح شده است. در پاسخ به این سؤال که بالاخره منظور از امانت الهی چیست؟ مرکز جهانی اطلاع‌رسانی آل‌البیت به نقل از زمانی (۱۳۹۵) پس از بحثی مبسوط به این نتیجه می‌رسد که "امانت الهی همان استعداد خلافت الهی و قابلیت تکامل، تعهد و قبول مسئولیت و غیره است".

برای امانت در منابع مختلف معانی متعددی آمده است که مناسب‌ترین آن‌ها با توجه به هدف این مقاله شامل استواری در راستی (ناظم الاطباء) و حفاظت و صیانت (آنند راج) می‌شود. نوری (۱۳۸۹) معتقد است که منظور از امانت الهی، "حق و حقوق دیگران است که در نزد شخص امین می‌تواند به امانت گذاشته شود". مظاهری (۱۳۸۹) معتقد است که "در نگاه قرآن کریم، جهان طبیعت و همه پدیده‌های طبیعی آفرینش الهی که در کمال زیبایی و اتقان و تعادل خلق گردیده، در تسخیر انسان قرار داده شده تا آدمی هم شاکر نعمت‌های خداوندی باشد و هم اندیشه‌گر و اهل تعقل در این نعمت‌های بی‌شمار. در این نگاه قدسی و معنوی، طبیعت و محیط‌زیست انسانی، متعلق به همه انسان‌هاست و آنان امانت‌داران این نعمت‌های عظیم قلمداد می‌شوند". ایشان در این دیدگاه بر ضرورت تعامل اخلاقی با منابع طبیعی به‌عنوان امانت الهی تأکید کرده‌اند.

به‌بیان‌دیگر، انسان به پاس الطاف حضرت حق که وی را سزاوار خلیفه‌الهی دانسته و استعدادهای لازم برای تحقق این امر را در وی ایجاد کرده و شرایط محیطی از جمله در اختیار قرار دادن سایر موجودات (حیوانات، گیاهان و غیره) و مسخر و تسلیم کردن سایر پدیده‌ها (کوه‌ها، دریاها، خورشید، ماه و غیره) برای او فراهم آورده باید شکر این همه نعمت را بجا آورد؛ یعنی درک نعمت‌ها، خوشحالی از توفیق چنین شرایطی برای جلب رضای حق تعالی، به زبان آوردن و ذکر نعمت‌ها و عمل کردن نسبت به هر نعمت در راستای حقیقت وجودی آن نعمت.

مسئولیت‌مداری

بعد دیگر در نظریه مسئولیت‌مداری انسان "مفهوم مسئولیت" است. فتحعلی (۱۳۹۰) پیرامون نظریه اخلاق محیط‌زیست از دیدگاه اسلام معتقد است که مسئولیت اخلاقی انسان در برابر طبیعت، برحسب فضیلت امانت‌داری و جانشینی او در زمین و

نیز به موجب قاعده تلازم میان حق و تکلیف می‌باشد؛ یعنی در قبال حق تصرف و بهره‌برداری از مواهب طبیعت مسؤلیت امانت‌داری بر او تکلیف شده است. جوادی (۱۳۸۷) معتقد است که انسان محوری دینی که در آموزه‌های مسیحیت وجود دارد منشأ اصلی بحران‌های زیست‌محیطی است ولی انسان محوری بر مبنای آموزه‌های اسلامی، انسان را بیش از سایر موجودات مسئول نظم و انتظام طبیعت و در نتیجه جلوگیری از بحران زیست‌محیطی می‌داند.

عمران و آبادانی طبیعت

نصر (۱۳۹۱) پیرامون دین و محیط‌زیست تحلیل می‌کند که خداوند، انسان را با برخورداری از علم (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ)، از لحاظ عملی (هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا) توانمند ساخت تا در لباس جانشینی به مرمت و آبادی قلمرو خلافت بپردازد. وی معتقد است که مهم‌ترین عنصر خلافت الهی پس از فراگیری معارف دینی، آباد ساختن زمین و نجات آن از هرگونه تباهی و تیرگی است. مراد از زمین، گستره زیست بشر است که از اعماق دریا تا اوج سپهر و قله آسمان را در بر می‌گیرد و مراد از عمارت زمین، تأمین اصول زیست‌محیطی برای حیات انسانی است تا هم بدن از مزایای طب طبیعی سود ببرد و هم روح او مواهب ویژه‌ی نفس رحمانی، به روح و ریحان بار یابد.

دیوید کارلز-هامار (۱۳۷۷) در کتاب حقوق حیوانات سؤالی را مطرح می‌کند که آیا ما انسان‌ها مستقیماً شاهد کشتار حیوانات و یا آزمایش روی آن‌ها بوده‌ایم؟، سپس پاسخ می‌دهد که آگاهی از این برنامه‌ها کفایت می‌کند و می‌افزاید که ما به تنهایی مسئول ایجاد این رنج‌ها برای حیوانات هستیم و وظیفه ماست که به آن‌ها پایان دهیم.

در امانت‌داری از موجودات زنده نکاتی ظریف نهفته است و انسان‌ها بایستی در حفظ و نگهداری و پیشگیری از هرگونه خسارت و گزند به موجودات به امانت سپرده شده مسئولانه بکوشند. افزون بر این، موجود باید بتواند به حیات خویش ادامه دهد و فرد امانت‌دار بایستی تمام شرایط زیستی جایگاه موجود در عالم خلقت را حفظ و نیازهای طبیعی برای زیست موجود را فراهم نماید، به‌طور مثال می‌توان بیان کرد که پرندای نزد شما به امانت سپرده می‌شود، امانت‌گذار، نحوه نگهداری، آب و خوراک دادن و سایر مواظبت‌ها را سفارش می‌کند و از دور و نزدیک دل‌نگرانی‌های خود را با شیوه‌های مناسب عرضه می‌کند. امانت‌دار نیز بایستی پرنده را از هر گزند احتمالی محفوظ داشته، آب و دانه آن را به‌موقع بدهد و در ضمن از می‌تواند از صدای پرنده لذت ببرد.

ج) نقش و رابطه حضرت سبحان نسبت به موجودات عالم:

برای تبیین مسؤلیت‌هایی که خداوند نسبت به موجودات برای خود قائل است و انتظار می‌رود که انسان به نمایندگی از سوی او به انجام آن وظایف بپردازد از کلام الهی استفاده شده است. با بهره‌گیری از آیات قرآنی صفات حضرت حق که همراه با واژه شیء (کل شیء) آمده است؛ استخراج شد و در این قسمت به شرح آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱) خالق

واژه خَلَقَ در اصل به معنای تقدیر و اندازه‌گیری کردن مستقیم می‌باشد و چون ایجاد چیزی بدون سابقه نوعی اندازه‌گیری در تمام جهات است؛ این واژه را معادل آفرینش و ابداع دانسته‌اند.

مخلوقات یا اشیاء خلق شده شامل آسمان‌ها، زمین، کوه‌ها، جنبندگان، آب، ابر و رویدنی‌ها (حیوانات و گیاهان) می‌باشد. در مجموع یعنی همه‌چیز مخلوق خداوند است. شش آیه، مشخصاً نسبت به خلقت همه موجودات توسط خداوند اشاره دارد (اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ) و در آیات بسیاری، خلقت همه موجودات توسط خالق را یادآوری می‌کند.

(خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرْوَاهَا وَاللَّيْلِ فِي الْأَرْضِ رَوَاسِي أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ؛ (سقف رفیع) آسمان‌ها را بی‌ستونی که به حس مشاهده کنید خلق کرده و کوه‌های بزرگ را در زمین بنهاد تا شما را نجنباند و در روی زمین انواع مختلف حیوانات را منتشر و پراکنده ساخت و هم از آسمان آب باران فرود آوردیم و به آن آب در روی زمین نباتات پرفایده برویانیدیم).

برآمد: نماینده حضرت سبحان نیز باید با استعداد و خلاقیت الهی خود به دنبال حل مشکلات بخش کشاورزی بوده و با نوآوری‌های مناسب موجب ارتقای نظام تولید، عرضه و مصرف محصولات کشاورزی گردد.

۲) ربّ

واژه رب در قرآن بسیار آورده شده است در سوره انعام، آیه ۱۶۴ (وَ هُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ؛ او پروردگار همه چیز است) و در آیات دیگری واژه ربّ با دیگر صفات آمده است (و ربک علی کل شیء حفیظ، ربنا الذی اعطی کل شیء خلقه و غیره). پایگاه اطلاع رسانی حدیث شیعه (بی تاریخ) پیرامون واژه ربّ نکات زیر را ارائه کرده‌اند:

"برخی مفسران ربّ را به معنی تربیت کننده و رساننده شیء از نقص به کمال دانسته‌اند و حتی برخی تصریح کرده‌اند که ربّ از تربیت مشتق شده است. برخی دیگر، ربّ را به معنی مالکی که به تربیت و اصلاح می‌پردازد، تفسیر کرده‌اند. عده‌ای دیگر، ربّ را به معنای مالک دانسته‌اند."

برآمد: خداوند خالق همه موجودات است و برای رشد و کمال آن‌ها برنامه‌های تکوینی و تشریحی طراحی کرده است. بنابراین همه موجودات در مسیر تکاملی قرار دارند. نماینده ربّ سبحان بایستی نسبت به همه موجودات با مهر و محبت نقش پرورش و رشددهنده را داشته باشد و در رفع کاستی‌های موجودات با راهکارهای شرعی که مورد تأیید خالق است، بکوشد. با این اصل می‌توان نتیجه‌گیری کرد که تحقیقاتی که به بهبود و ارتقای وضعیت موجود (گیاهان، دام، طیور و غیره) بیانجامد و تغییری در خلقت موجود ایجاد نکند، موجه می‌باشد (به طور مثال، تحقیقات به‌نژادی (انتخاب اصلح و غیره) مناسب است)؛ ولی شاید تغییر جنسیت مورد تأیید نباشد.

۳) هادی

(قَالَ رَبَّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خُلُقَهُ ثُمَّ هَدَى؛ گفت: پروردگار ما همان کسی است که به هر موجودی، آنچه را لازمه آفرینش او بوده داده؛ سپس هدایت کرده است) (طه، ۵۰). هدایت به معنی رهنمون کردن، نشان دادن مسیر حرکت برای انجام وظیفه خاص و راهنمایی کردن می‌باشد.

برآمد: در عالم خلقت برای هر موجودی وظیفه و نقشی در جهان تعیین گردیده است. ملکوت موجودات به‌گونه‌ای طراحی شده است که وظیفه تعیین شده خود را به انجام برسانند. وظیفه نماینده خدای هادی آن است که هر موجودی را در جهت صحیح هدایت کرده و بکار گیرد و از آن‌ها استفاده متناسب با طبیعت خود صورت دهد.

۴) رحیم، رحمت:

واژه "رحمت" از نظر پایگاه بیتوته (بی تاریخ) رحمت واسعه الهی مشتمل بر نعمت‌های مادی و معنوی، تمامی خلائقش را در بر گرفته و هر کدام را به نحوی بر سر این سفره نشانده است، رحمت الهی به همه مخلوقات می‌رسد، همان‌طور که خداوند در سوره اعراف، آیه ۱۵۶ می‌فرماید: (وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ؛ و رحمتم همه چیز را فرا گرفته).

رحمت الهی نامحدود و بی‌نهایت است و در دعای کامل خوانده می‌شود (اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِرَحْمَتِكَ الَّتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ...؟) خدایا از تو درخواست می‌کنم به رحمتت که همه چیز را فرا گرفته...). همچنین در سوره غافر آیه ۷ می‌فرماید: (رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا؛ پروردگارا رحمت و دانش (تو بر) هر چیز احاطه دارد).

دانشنامه جهان اسلام (بی تاریخ) در منابع لغوی، واژه "رحمت" مشتق از ریشه رح م و به معنای حالتی درونی و عاطفی است که رقت قلب، عطف و احسان از ویژگی‌های آن می‌باشد.

با بررسی آیات ناظر به رحمت می‌توان بیان کرد که مفهوم رحمت در قرآن شامل دو مرتبه است، مرتبه رحمت عام که فراگیر است و همه موجودات را در بر می‌گیرد و مرتبه رحمت خاص که به افراد خاصی که غالباً از آن‌ها نام برده شده یا افرادی تحت شرایط خاص تعلق می‌گیرد. دو واژه رحمان و رحیم به ترتیب درباره این دو نوع رحمت است.

در پایگاه راسخون، (بی تاریخ) شریف جرجانی رحمت را "اراده‌ی رساندن خیر" تعریف می‌کند. طباطبائی (۱۳۷۴) نیز در تفسیر کَتَبَ عَلَي نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ، بیان می‌کند که "افاضه‌ی نعمت بر مستحق آن و رساندن شیء به سعادت شایسته‌ی آن را گویند".

برآمد: از آنجا که خداوند رحمان تمامی مخلوقات خود را دوست داشته و بر اساس آن رزق و فیض دائم به آن‌ها می‌رساند؛ پس نماینده او نیز باید نسبت به همه موجودات با دید محبت و مهربانی نگریده و همه موجودات را که مخلوق و مورد رحمت الهی هستند را دوست داشته و به آن‌ها با نگرش مثبت احترام بگذارد. این نماینده موظف است حقوق طبیعی موجودات عالم را تبیین و در راستای اعمال و رساندن حق هر چیز برنامه‌ای مهربانانه داشته باشد و آن را عملی نماید.

۵) قادر

قدرت الهی در بسیاری از آیات (بیش از ۳۵ مورد) همراه با شیء در قرآن نقل شده است. (وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ؛ اوست که بر هر چیز قادر و تواناست) (هود، ۴)

افاضه خیرها و برکت‌ها از سوی خداوند، برخاسته از قدرت مطلق و بی‌پایان او است (تبارک الذی ... هو علی کلّ شیء قدير). برداشت یاد شده با توجه به جمله (و هو علی کلّ شیء قدير) می‌تواند در مقام توضیح و تبیین «تبارک» قرار داشته باشد. شایسته نژاد (۱۳۹۴) در مطالعه‌ای با عنوان قدرت مطلق خداوند از منظر قرآن و روایات بیان می‌کند که گر چه در ظاهر، مفهوم قدرت، روشن و بدیهی است؛ اما اختلاف‌هایی در باب آن وجود دارد. از نظر این محقق معنای مشهور قدرت از نظر ملاصدرای شیرازی این است که "الْقَادِرُ مَنْ إِنْ شَاءَ فَعَلَ وَ إِنْ شَاءَ تَرَكَ؛ قادر کسی است که اگر بخواهد عملی را انجام می‌دهد و اگر بخواهد آن را ترک می‌کند؛" یعنی ترک عمل نیز به اراده او وابسته باشد. بنابراین انجام فعل، دلیل بر قدرت داشتن نیست؛ زیرا ممکن است که اراده بر ترک فعل کرده باشد.

اله‌بداستی (۱۳۷۹) بر اساس قاعده "بسیط الحقیقه کل الاشیاء" بیان می‌کند که همه کمالات وجودی برای حق تعالی که حقیقتی بسیط و وجودی محض و میرای از هرگونه نقص و قصور وجودی است، ثابت و مسلم می‌باشد؛ یعنی او واجد هر کمالی است که در معلولاتش هست. چنان‌که علامه طباطبائی در ذیل این برهان می‌فرماید: "این حقیقت بسیط حقیقتی است که تنها جهات وجودی اشیا بر او حمل می‌شود و به عبارت دیگر او واجد همه کمالات بوده و بر همه کمالات سیطره قیومی دارد." پس بر اساس این برهان می‌توان بیان کرد که یکی از کمالات وجودی قدرت می‌باشد و خداوند واجد همه این کمالات است. پس خداوند به نحو اعلی و اشرف قادر است.

برآمد: قدرت اعطاشده به انسان از سوی حضرت قادر مطلق، محدود و در موارد مشخص تعیین شده است و به‌طور خاص در مواردی به برخی از انسان‌ها نیز قدرتی تفویض می‌نماید؛ به‌طور مثال به حضرت ابراهیم (ع) قدرت زنده کردن ۴ پرنده اعطا شد، به حضرت عیسی (ع) شفا دادن و زنده کردن داده شد و معجزاتی که به پیامبران دیگر عطا نموده است. از آنجا که قدرت و حکمت و سایر صفات الهی ممکن است همزمان معمول گردد، بنابراین نماینده خداوند باید از قدرت خود نسبت به موجودات در چارچوب تعیین شده و با خردمندی استفاده و عمل نماید. سوءاستفاده از قدرت نیز مجازات الهی را در پی دارد.

۶) حسابرسی (حاسب و حسیب)

از صفات دیگر حضرت سبحان حسابگری است و در قرآن چنین آمده است: (إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا؛ خداوند حساب همه چیز را دارد) (نساء، ۸۶). همچنین حسابگر و حسابرس است و در دعای گنج العرش می‌خوانیم: "لا اله الا الله سبحان الحسیب الشهید".

چون اعمال و صفات انسان‌ها مختلف است، الگوها و ترازوهای سنجش نیز باید مختلف باشد. واژه "حسیب" از ماده "حساب" است؛ ولی در کتاب التحقیق به نقل از مؤسسه تحقیقاتی ولیعصر (بی تاریخ)، تمام این‌ها به یک معنی بازگردانده شده و آن جستجو برای اطلاع از حال چیزی و رسیدگی به آن است.

پایگاه راسخون (بی تاریخ): یکی از اسامی خداوند، حسیب می‌باشد و این بدین معناست که خداوند حسابگر و حساب‌کننده است. حسابگری خداوند در تمامی عوالم وجود جریان دارد؛ همه خاصیت‌ها و اثرهایی که در عالم وجود دارد، ناشی از اسم حسیب خداوند

است؛ یعنی همه چیزها روی حساب است؛ رها و مهمل نیست؛ حتی کوچک ترین نیتها در اعماق وجودی انسانها مورد محاسبه قرار می‌گیرد. انسان مؤمن همیشه در وجود خود، به دنبال حسابرسی از خویش است و مراقب است که کاری نکند که از او سلب توفیق شود.

برآمد: از آنجا که خداوند کریم، حساب و کتاب همه موجودات عالم را دارد، نماینده او نیز باید رفتارش با موجودات بر اساس حساب بوده و با شناخت جامع از آنها زمینه رسیدگی به آنها را فراهم نماید. از سوی دیگر، انسان بر مبنای "حاسبوا قبل ان تحاسبوا"، همواره رابطه و چگونگی رفتار خود با موجودات جهان را مورد ارزیابی، محاسبه و رسیدگی قرار دهد.

(۷) علیم

ویکی فقه دانشنامه اسلامی (بی تاریخ) پیرامون علم خداوند به اشیاء چنین می‌نگارد که "علیم، از مشتقات علم و از اسما و صفات خداوند است. علم از لوازم حیات است و حیات، صفت ذاتی اولی خداوند متعال است. علم خداوند مثل سایر صفات ذات او، همیشه و لایزال در فعلیت تامه واجب و ثابت است. برای ذات و صفات او نهایت و حد و غایتی نیست، ازلی و ابدی و به هر چیزی محیط است؛ یعنی حقیقت علم او به معنای شهود، حضور و احاطه او بر هر چیز است. این واژه ۱۶۲ بار در قرآن به کار رفته و اکثر کاربرد آن در مورد تثبیت صفت علم است و در کنار اسمی دیگر به کار رفته است که با معنای آن مناسبت دارد، مثل سمیع، حکیم، خبیر و غیره آمده است."

رستمی و مهرکی (۱۳۹۸) در پژوهش خود آرای فلاسفه اسلامی را مورد واکاوی قرار داده و بیان می‌کنند که چگونگی علم خداوند به اشیاء، از پیچیده ترین مسائل فلسفی است. نتیجه پژوهش حاضر این است که مکشوفات عقلی در مسئله علم الهی به اشیاء، مورد تصدیق داده‌های وحیانی است و عقل و وحی، برهان و قرآن در این موضوع از مطابقت ویژه‌ای برخوردار می‌باشند.

برآمد: خداوند عالم به همه موجودات، علم و شناخت کامل دارد؛ هم نسبت به ظاهر اشیاء و هم به باطن و ملکوت آنها. انسان می‌تواند از طریق علم حصولی به ملک و ظاهر موجودات پی ببرد و بر اساس رهنمودهای حضرت احدیت شناخت عمیق تری داشته باشد. نماینده خدا باید با روش‌های متنوعی مانند انواع روش تحقیق به درک و کسب آگاهی جامع نسبت به موجودات بپردازد؛ یعنی بر مبنای شناخت علم می‌تواند رفتار خود را با موجودات بهتر تنظیم نماید.

(۸) شهید

در قرآن واژه شهید هشتبار با کُلّ شیء آمده است؛ به عنوان مثال (الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ خدایی که ملک آسمانها و زمین از آن اوست و او بر هر چیز گواه است) (بروج، ۹). معبود مؤمنان پدیدآورنده هر چیز است و بر هر چیزی شاهد و حاضر است و به آن احاطه دارد. به بیان دیگر، خداوند بر هر چیزی ناظر، حاضر و گواه است.

مهدی‌زاده (۱۳۹۹) در بررسی واژه شهید نکاتی را مطرح می‌نماید: "نام "شهید" به‌عنوان یکی از اسماء خداوند به معنی حاضر، ناظر و گواه است. این اسم شریف ۱۹ بار در قرآن کریم ذکر شده است، به‌عنوان نمونه آیه ۶ سوره مجادله می‌فرماید: (يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللَّهُ وَنَسُوهُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ در روزی که خدا همه آنان را برمی‌انگیزد، آنگاه به اعمالی که انجام داده‌اند، آگاهشان می‌کند، اعمالی که خدا حساب همه آنها را برشمرده است در حالی که آنان آن را فراموش کرده‌اند و خدا بر هر چیز گواه است). خداوند شهید، حاضر و ناظر بر کُلّ هستی است، به‌گونه‌ای که هیچ کاری و هیچ چیزی در زمین و کرات آسمانی از ذره‌ای بسیار ناچیز تا اجرام بزرگ غول‌پیکر، از وی پنهان نمی‌ماند."

برآمد: نماینده خداوند باید نسبت به موجودات جهان نگاهی عمیق داشته باشد و وضعیت همه موجودات را از نزدیک زیر نظر بگیرد تا بتواند به سایر وظایف خود نسب به آنها بپردازد. از سوی دیگر باید بداند که خداوند بر وضعیت همه مخلوقات اشراف و نظارت مستقیم دارد، بنابراین باید در رفتار خود نسبت به مخلوقات الهی دقت نماید که اعمال او نیز زیر نظر است.

(۹) بصیر

اسم بصیر در فرهنگ فارسی به بینا، دانا، خبیر، بیننده، روشن‌دل و روشن‌بین برگردانده شده است. "بصیر" از "بَصْر" به معنای عضو بینایی یعنی چشم آمده است. این واژه نخست به معنی عضو بینایی و سپس قوه بینایی استعمال شده و بعد به معنی درک باطنی و

علم به کار رفته است. این واژه در مورد خداوند به معنی احاطه وجودی او به تمام دیدنی‌ها است (أَوْ لَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَاتٍ وَيَقْبِضْنَ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا الرَّحْمَنُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ؛ آیا پرندگانی را که بر فراز آنان، درحالی‌که بال‌های خود را گسترده و جمع می‌کنند (و در پروازند) نمی‌بینند؟ هیچ‌کس جز خداوند رحمان آن‌ها را (در آسمان) نگاه نمی‌دارد. همانا او به هر چیز بینا است) (ملک، ۱۹).

ویکی شیعه (بی تاریخ): "سهروردی و گروهی از فلاسفه معتقدند که علم خداوند بر موجودات مجرد و نورانی، از سنخ حضور و شهود و رؤیت بی‌واسطه است و به همین جهت، علم آن‌ها به بصر (دیدن بی‌واسطه) باز می‌گردد نه بالعکس."

برآمد: نماینده خداوند بصیر در زمین باید هم با چشم بدن واقعیت‌ها را نسبت به موجودات ببیند و زیر نظر داشته باشد و همچنین با چشم دل (از راه شهود و یا عین الیقین) سعی کند که به رموز و ریزه‌کاری‌های موجودات پی ببرد. انسان با این‌نوع از بصیرت می‌تواند به وظایف خود به بهترین وجه عمل نماید.

(۱۰) حفیظ

"حفیظ" از ماده "حفظ" و از صفات خداوند است. خداوند "حفیظ" است؛ یعنی هر چیزی حتی به اندازه ذره‌ای (مثقال) در آسمان و زمین باشد از حفظ او مخفی نیست و او حافظ اعمال خیر و شرّ بندگان و حافظ آسمان‌ها و زمین است. واژه‌های حافظ، مراقب، نگهبان و نگاهبان مترادف حفیظ می‌باشد.

دانشنامه اسلامی (بی تاریخ): "حفیظ" در قرآن کریم ۱۱ بار ذکر شده و در آیات زیر به‌عنوان وصف خدای تعالی آمده است، چنانکه خداوند در قرآن می‌فرماید: (إِنَّ رَبِّيَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَفِيزٌ؛ پروردگار من حافظ همه‌چیز است) (سوره هود، ۵۷). پایگاه فوق اضافه می‌کند که: "ابن فارس می‌گوید: واژه حفیظ یک معنا دارد و آن زیر نظر گرفتن شیء و غفلت نکردن از آن است." آیت‌الله مکارم شیرازی (بی تاریخ می‌گویند: "منظور از "حافظ" و "حفیظ" در مورد پروردگار این است که حفظ و مراقبت خداوند شامل تمامی موجودات مادی و معنوی، آسمان و زمین، اعمال بندگان، کتب آسمانی و شرایع، پیامبران و امامان معصوم و حفظ هرگونه عهد نسبت به بندگان می‌شود." محافظت عام خداوند، این است که او، تمام مخلوقات را حفاظت می‌کند؛ بدین‌صورت که روزی آن‌ها را فراهم می‌نماید و هر مخلوقی در پرتو رهنمود الهی به‌سوی منافع خود پیش می‌رود.

برآمد: نماینده خداوند حافظ باید نسبت به همه موجودات وظیفه حفاظت، رساندن قوت و انرژی و یا روزی لازم برای ادامه حیات و طی کردن سیر تکاملی آن‌ها را به عهده گیرد. خداوند چون نگهبان همه موجودات است، نماینده او نیز باید خود را نگهبان تمامی موجودات بداند و هرگز از آن‌ها غفلت ننماید.

(۱۱) وکیل

در قرآن در سه جا واژه وکیل برای موجودات آمده است؛ از جمله (اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ؛ خداوند آفریدگار هر چیزی است و اوست که بر هر چیز نگهبان (و حافظ و ناظر) است) (زمر، ۶۲). دانشنامه اسلامی (بی تاریخ): "همه‌ی هستی، در آفرینش و بقاء، محتاج او هستند." معانی وکیل که از منابع متنوع استخراج شده است شامل کار ساز، متولی امور، نگهبان، صاحب اختیار، ناظر، گواه، کاردار، پاسدار، حافظ، کارگزار، خبرگیرنده، سرپرست، صاحب، تدبیر کننده همه چیز، متکفل تدبیر همه چیز، کارپرداز، همه‌کاره، کارپرداز، پیش‌برنده و دارای اختیار کامل می‌باشد. ویکی فقه - دانشنامه حوزوی (بی تاریخ) پیرامون واژه وکیل نکاتی را ارائه می‌دهد: "وکیل به معنای کار ساز، مدبر و از اسماء حسنی است. خدا، وکیل است؛ یعنی کار ساز است و کار بندگان را تدبیر می‌کند. طبرسی به نقل از پایگاه فوق می‌فرماید که وکیل در صفات خدا به معنای متولی به تدبیر خلق است.."

برآمد: خداوند وکیل همه موجودات را خلق کرده و برای ادامه وجود آن‌ها برنامه‌ریزی و اقدام نموده است. از سوی دیگر موجودات نیازمند به فیض دائمی حضرتش هستند. به عبارت دیگر تمام موجودات عالم همواره تحت عنایت حضرتش بوده و برای بقای خویش به او وابسته‌اند. خداوند ضمن دفاع و مواظبت از موجودات در برابر خطرات احتمالی، در راستای جلب منافع تعیین‌شده از آن‌ها نیز حمایت می‌کند.

این صفت حضرت حق، برای نگارنده این مقاله، در راستای تبیین وظایف نماینده خدا در زمین بیشترین تأثیر را داشت؛ زیرا در تعریف آن جامعیتی وجود دارد که در برگزیده بسیاری از ویژگی‌های سایر صفات است نیز می‌باشد. بنابراین وظایف نماینده حضرت سبحان در زمین نسبت به موجودات عالم دفاع و حفاظت از آن‌ها در راستای بقا و ادامه موجودیت خود می‌باشد. نماینده، متولی و کارساز همه موجودات بوده و تدبیر امور آن‌ها را به عهده دارد. به عبارت دیگر، نماینده خداوند روی زمین مسئول نگاهبانی، ادامه راه و تدبیر تمامی امور و ابعاد زیستی و بقا همه موجودات به نمایندگی از سوی خالق می‌باشد.

۱۲ رقیب

دانشنامه اسلامی (بی تاریخ) واژه رقیب را این‌گونه تعریف می‌کند: "واژه رقیب در قرآن کریم اسم خدا است؛ به این معنا که از آفریده‌های خود غافل نمی‌شود و نگاهبانی است که چیزی از او پنهان نمی‌گردد. رقیب در قرآن، پنج بار آمده و سه مورد از آن در وصف خدای تعالی مورد استفاده قرار گرفته و خدا را مراقب همه چیز معرفی کرده است؛ چنانچه خداوند در قرآن می‌فرماید (وَ كَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ رَّقِيبًا؛ (خداوند مراقب همه چیز است.) (سوره احزاب/۵۲)، منبع فوق ادامه میدهد: "این فارس در تعیین معنای ریشه‌ای این لفظ می‌گوید که این واژه یک معنا بیش ندارد و تمام معنای صورت‌های مختلف این معنا هستند، هرگاه موجودی مشرف بر چیزی باشد و آن را تحت نظر بگیرد، از این جهت به آن نگاهبان و "رقیب" می‌گویند". سایت راسخون (بی تاریخ) نظر صالح عظیمه که توسط سید حسین سیدی ترجمه شده است در مورد رقیب را اینگونه شرح می‌دهد: "رقیب همان حافظ است، کسی که مراقب چیزی است و با مراقبت و رعایت همیشگی به محافظت آن می‌پردازد".

برآمد: خالق هستی تمام مخلوقات خود را همواره زیر نظر داشته و از آن‌ها مراقبت و حفاظت می‌نماید؛ لذا نماینده او در زمین نیز باید تمامی موجودات را مخلوق خداوند دانسته و بداند که خداوند از آن‌ها غافل نیست و به همه آن‌ها توجه داشته و از آن‌ها مراقبت می‌نماید و هرگونه رفتار خلافی یا تجاوزی به مخلوقات با برخورد و تنبیه الهی مواجه خواهد شد. این نماینده همچنین باید آگاهانه از موجودات عالم مراقبت و نگاهبانی کند تا به آن‌ها صدمه و زینانی وارد نشود.

۱۳ مقیت

مقیت به معنای نگهدارنده، روزی‌بخش، مقتدر، حافظ و حسیب می‌باشد. روزی دهنده‌ای که نیازها را سنجیده و می‌داند چه چیزی، به چه مقدار و در چه زمانی به گیرنده غذا ارائه داده و به او قوت بدهد. باقری (۱۴۰۰) پیرامون واژه مقیت می‌گوید: "مقیت در اصل از ماده قوت به معنی غذایی است که جان انسان را حفظ می‌کند. بنابراین مقیت که اسم فاعل از باب افعال است به معنی کسی است که قوت دیگری را می‌پردازد و از آنجا که چنین کسی حافظ حیات او است، کلمه مقیت به معنی حافظ نیز به کار رفته و نیز شخصی که قوت می‌دهد و حتم توانایی بر این کار دارد. به همین جهت این کلمه به معنی مقتدر نیز آمده و چنین کسی مسلماً حساب زبردستان خود را دارد، به همین دلیل به معنی حسیب آمده است." دانشنامه اسلامی (بی تاریخ) بیان می‌کند که لفظ "مقیت" یکبار در قرآن آمده و در وصف خدا قرار گرفته است، چنانکه می‌فرماید: (وَ كَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيتًا؛ و خدا نگاهبان همه چیز است) (نساء، ۸۵).

شیخ صدوق به نقل از منبع مذکور می‌گوید: "مقیت" به معنی حافظ و رقیب است. اگر به روزی "قوت" می‌گویند؛ زیرا مایه حفظ بدن است. او است که به انسان و حیوان و همه موجودات، آن‌گونه که زندگی آن‌ها را تأمین کند، روزی می‌بخشد. سایت راسخون (بی تاریخ): المقیت به معنی آفریننده قوت و خوراک و طعام و رساننده آن‌ها به سوی بدن‌ها است و نیز به معنی "حفیظ علیم" و مستولی و قادر بر اشیا و عطاکننده بر قدر حاجت نیز آمده است.

برآمد: خداوند متعال روزی‌ساز و روزی دهنده تمامی مخلوقات خود می‌باشد. قوت و غذاهای مورد نیاز همه موجودات را خلق کرده است. نماینده او در زمین باید به هر موجود به قدر نیازش از قوتی که مناسب و برای او پیش‌بینی و فراهم شده است به او برساند.

۱۴ محیط

نظریه اخلاق زیست محیطی مسؤلیت محوری نماینده خالق در زمین

"محیط" به معنای فراگیرنده، احاطه‌کننده، پاره‌خطی که دور سطحی را فرا می‌گیرد، اقبانوس، آگاه و باخبر می‌باشد محیط از نام‌ها و صفات خداوند، واقف به رموز و منشأ تغییر و تحول است. محیط (به ضم میم) از واژگان قرآن کریم و از اسماء الحسنی به معنای احاطه‌کننده و فراگیرنده است. احاطه‌کننده، یعنی آن چیز یا آن کسی که در پیرامون دیگری از هر طرف قرار دارد. در قرآن این کلمه، هشت بار درباره خدا، دو بار در خصوص جهنم و یک‌دفعه در مورد عذاب آمده است.

پرتال جامع علوم انسانی (بی تاریخ) واژه محیط را این‌گونه تبیین می‌کند: "لفظ "محیط" در قرآن در هشت مورد وصف خدا قرار گرفته است؛ چنانکه می‌فرماید: (ان الله بكل شیء محیط؛ به‌درستی خداوند بر همه چیز احاطه دارد) (فصلت، ۵۴).

رابطه میان حلقه زدن و دور چیزی چرخیدن و نگهداری و مراقبت، روشن است. به عبارت دیگر نگهداری کننده از چیزی، با حلقه زدن و دور آن چیز چرخیدن، آن را از آسیب‌ها و خطرها حفظ می‌کند. در قرآن و احادیث، خداوند، محیط بر هر چیزی از جمله انسان‌ها دانسته شده است و این احاطه، از جهت علم و قدرت اوست، چنانکه در آیه ۱۲ سوره طلاق می‌فرماید: (وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا) (به‌درستی که علم خداوند بر همه چیز احاطه دارد)؛

واژه محیط نیز ممکن است به معنای احاطه وجودی باشد، یا احاطه از نظر قدرت، یا از نظر علم باشد.

برآمد: خداوند احاطه کامل و جامع بر تمامی ابعاد وجودی همه مخلوقات داشته و آگاهانه همه آن‌ها را زیر نظر دارد. بنابراین نماینده او در زمین باید بداند که تمامی رفتارش نسبت به مخلوقات خداوند دیده می‌شود و از نظر حضرت احدیت دور نیست. این نماینده، همچنین وظیفه اشراف بر مخلوقات برای مواظبت از آن‌ها را نیز باید مدنظر داشته باشد.

۱۵ حساب داری، یا احصا کردن:

در سوره یس، آیه ۱۲ آمده است که (وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ؛ و همه چیز را در کتاب روشنگری احصا کرده‌ایم)؛ و در سوره نبأ آیه ۲۹ ذکر شده است که (وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا؛ و ما همه چیز را شمارش کرده و نوشته‌ایم). طباطبائی (۱۳۷۴) در تفسیر المیزان پیرامون می‌فرماید که این آیه "در صدد این است که عمومیت علم خدا به اشیاء را افاده کند"؛ و می‌افزاید که علم به عدد اشیاء گویای تمیز آن‌ها از یکدیگر است. ریشه کلمه احصی و احصیناه، حصی است و به معنای شمارش، حساب کردن، احاطه بر چیزی، دانستن و تمام کردن می‌باشد.

برآمد: خداوند سبحان بر تمام مخلوقات خود به تعداد ریز احاطه داشته و شمارش آن‌ها را در هر موقعیت و وضعیتی که باشند را می‌داند؛ بنابراین نماینده او وظیفه دارد که در حفاظت از همه موجودات حتی ریزترین مخلوقات بکوشد و بداند که لطمه زدن یا از بین بردن یکی از کوچک‌ترین آن‌ها از نظر حضرتش پوشیده نیست و باید جوابگوی شمار همه آن‌ها باشد.

۱۶ خلق متوازن

خداوند در سوره حجر، آیه ۱۹ می‌فرماید که (وَالْأَرْضَ مَدَدْنَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ؛ و زمین را گسترده‌ایم و در آن کوه‌های استوار افکندیم و در آن از هر چیز متناسب (متوازن) رویانیدیم). مکارم شیرازی (۱۳۷۰) در تفسیر نمونه پیرامون این آیه می‌فرماید که "چه تعبیر زیبا و رسایی است؛ تعبیر به "موزون" که در اصل از ماده‌ی "وزن" به معنی شناسایی اندازه هر چیز گرفته شده است؛ و اشاره به حساب دقیق و نظم شگرف و اندازه‌های متناسب در هم‌ای اجزای گیاهان است که هر یک از آن‌ها بلکه هر یک از اجزاء آن‌ها از ساقه، شاخه، برگ، گلبرگ، تخم و میوه حساب و کتاب معینی دارد. در کره زمین شاید صدها هزار نوع گیاه داریم با خواص مختلف و آثار متنوع و گوناگون که شناخت هر یک دریچه‌ای است برای شناخت الله و برگ هرکدام از آن‌ها دفتری است از معرفت کردگار. این احتمال نیز در معنی این جمله داده می‌شود که منظور روئیدن معادن مختلف در کوه‌ها می‌باشد زیرا عرب کلمه انبات را درباره معدن نیز به کار می‌برد. این احتمال نیز وجود دارد که منظور از انبات (رویاندن) در اینجا معنی وسیعی است که همه مخلوقاتی را که خداوند در زمین ایجاد کرده است، فرا می‌گیرد. به هر حال هیچ مانعی ندارد که آیه مفهوم گسترده‌ای داشته باشد که گیاهان، انسان‌ها، معادن و مانند آن را شامل شود".

برآمد: خداوند حکیم هر موجودی را با شکل، اندازه، رنگ، بو و سایر خصوصیات به‌گونه‌ای زیبا خلق کرده است که بین اجزا و ویژگی‌های آن تناسب و به عبارت دیگر وزن و هماهنگی جذاب و حساب شده‌ای وجود دارد. این توازن و هماهنگی با محیط و اهداف

خلقت هر موجود نیز وجود دارد. نماینده حضرتش در زمین باید این توازن را دریاورد و ضمن درک و شکرگزاری از این نظم برای ادامه حیات همه اشیاء از آن‌ها حمایت و مواظبت نماید.

۱۷) حاکمیت در ملکوت:

خداوند در سوره یس آیه ۸۳ فرموده‌اند که (فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ؛ منزه است آنکه سلطنت همه چیز در دست اوست و به سوی او بازگشت می‌یابند).

آیت الله مکارم شیرازی (بی تاریخ): "ملکوت" یعنی باطن و "مُلک" یعنی ظاهر.

علامه طباطبایی (۱۳۷۴-۳) می‌فرمایند: مراد از "ملکوت" آن جهت از هر چیزی است که رو به خداست چون هر موجودی دو جهت دارد یکی رو به خدا و یکی دیگر رو به خلق. ملکوت هر چیز آن جهتی است که رو به خداست و مُلک آن سمت رو به خلق است.

جوادی آملی (۱۳۹۷) پیرامون ملک و ملکوت می‌گویند: ملکوت غیر از مُلک است. بُعد ارتباط اشیا به خداوند را "ملکوت" می‌گویند. در بینش توحیدی قرآن، ملکوت هر چیزی، همان زمام و اصل هویت آن است که به دست خداست.

برآمد: خداوند سبحان برای هر مخلوقی حتی اتم برنامه‌ای طراحی کرده و زمام امور آن را هدایت و مدیریت می‌کند. هر شیء دو وجه دارد مُلک که ظاهر آن است و ملکوت که باطن آن است. ظاهر فیزیکی و مادی هر چیزی قابل مشاهده و تعریف است، لکن باطن آن فقط برای حضرت خالق و آنان که از سوی او قدرت تصرف دارند قابل درک است. باطن و ملکوت اشیا را می‌توان به نرم‌افزار شیء و مُلک و ظاهر شیء را به سخت‌افزار تشبیه کرد. نرم‌افزار شامل برنامه کاری، اهداف وجودی، جایگاه آن در جهان هستی، نیروی حفظ و پایداری و چگونگی تکوین و سیر تکاملی موجود را شامل می‌شود. انسان در تعامل و مدیریت مُلک موجودات قدرت و مجوز دخالت دارد؛ بنابراین اذعان به این ضعف و محدودیت، انسان را به حدود مسئولیتش رهنمون می‌سازد و نباید مدعی و خواستار تغییرات باطنی (نرم‌افزار، هویت و غیره) موجودات باشد.

۱۸) نازل کننده نعمات به حد مشخص

منظور اندازه، کمیت معین می‌باشد. خداوند در سوره حجر، آیه ۲۱ می‌فرماید که (وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ؛ و هیچ چیز نیست، مگر آنکه خزائن آن نزد ماست؛ ولی ما جز به اندازه‌ی معینی آن را نازل نمی‌کنیم). یعنی مخزن و منبع اصلی هر چیز و هر موجودی (عناصر اصلی هر موجود) نزد حضرت حق است و برحسب نیاز و شرایطی که خداوند صلاح بدانند در زمان و مکان مشخص و به اندازه نازل می‌گردد. (طباطبایی، ۱۳۷۴).

"(خزانه) یعنی مکانی که مال در آن انبار و محافظت و ذخیره گردد و (قدر) یعنی مبلغ و مقدار و کمیت معین هر چیز. لذا به طور خلاصه معنای آیه چنین است که هر چیزی قبل از نزولش به این عالم و استقرارش در دنیا، خزینه‌هایی در نزد خدای متعال دارد که در آنجا محدود به حد و مقدر و به قدری نیست؛ اما زمانی که جامه وجود پوشید محدود و مقدر می‌گردد، پس خداست که باران را می‌فرستد و گیاهان را می‌رویاند و مایه معیشت انسان‌ها و حیوانات را فراهم می‌نماید و هر چیز در نزد او به مقدار، معین است و مطابق حکمتش می‌باشد."

برآمد: از آنجا که مقدار و میزان هر موجود در عالم خلقت در اختیار خداوند است، انسان فقط در محدوده تعیین شده اجازه تصرف و اعمال مدیریت دارد. برای مثال می‌توان بیان کرد که باران در کره زمین مقداری ثابت دارد و میزان بارش آن با فرمول و تحت عواملی که خداوند با عنوان سنت تعیین کرده است در هر زمان و هر مکان مشخص می‌بارد. نماینده خداوند باید حدود وظیفه خود را تشخیص داده و با رعایت محدودیت‌ها اعمال مدیریت کند. برای مثال می‌توان گفت که ایران در منطقه خشک و نیمه‌خشک جهان قرار داده شده است؛ نماینده حضرتش باید به تولید محصولاتی بپردازد که مناسب این شرایط آب و هوایی است و سپس سبک و الگوی مصرف خود را نیز با محصولات به‌دست‌آمده از این منطقه تنظیم نماید.

د) جمع و بزرگی‌ها و وظایف بالا

برای درک و تبیین وظایف و مسئولیت‌های نماینده خداوند در زمین لازم است که ابتدا نقش‌های هجده‌گانه در یک جدول آورده شده و با هم ادغام شوند. سپس با تحلیل محتوایی، جمع‌بندی و به صورتی علمی و کاربردی تدوین گردد. در اولین گام، این ۱۸ نقش و وظایف در جدول ۱ فهرست‌وار تنظیم می‌گردد:

جدول ۱- نقش و وظایف هجده‌گانه نماینده خدا در زمین

آیه نمونه	نقش خداوند	ویژگی عمده	وظیفه نماینده
اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ	خالقیت	به وجود آوردن شیء نو بدون سابقه و باهدف	سازندگی و ابداع ابزار با استفاده از استعداد و امکانات رسیده از سوی خالق
وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ	ربوبیت	پرورش و به کمال رساندن موجودات	حفاظت مهربانانه از همه موجودات با نگرش تربیت، رشد و ارتقای جایگاه آن‌ها
رَبَّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَىٰ	هدایتگری	تکمیل خلقت با هدایت آن‌ها	فراهم کردن شرایط لازم و کمک به موجودات برای حرکت در مسیر صحیح
وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ	رحمانیت	محبت و مهربانی با همه موجودات	همه مخلوقات الهی حتی آن‌هایی که ظاهراً مزاحم یا مضر جلوه می‌کنند باید مورد محبت واقع شوند.
وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ	توانایی	توانایی خداوند برای هر چه اراده فرماید نامحدود است	در مقابل قدرت و توانایی تفویض شده، مسؤلیت داشته و باید نسبت به به‌کارگیری آن پاسخگو باشد و سوءاستفاده ننماید.
إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا	حسابرسی	خداوند آمار همه مخلوقات را دارد و به اندازه و تعداد آن‌ها همواره آگاهی دارد	باید با حساب و ارزیابی دائمی از امانات الهی نگهداری کند و بداند که خداوند نسبت به تعداد و شمارش حتی کوچک‌ترین موجود اشراف کامل دارد
وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ	علم	خالق هم به‌ظاهر و هم به باطن (نرم‌افزار) همه مخلوقات آگاهی کامل دارد	کسب آگاهی از طرق و روش‌هایی حکیمانه برای مواظبت و رشد امانات الهی و بهره‌گیری منطقی و حساب شده از آن‌ها و تنظیم رفتار خود نسبت به آن‌ها
وَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ	حضور آگاهانه	خداوند حضور دائمی بر موجودات، مستقیماً یا با انتصاب فرشتگانی زیر نظر دارد	باید بداند که تمام رفتارش با مخلوقات الهی تحت نظارت خالق است و آن‌گونه رفتار کند که رضای خالق در پی داشته باشد.
إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ	بصیرت	خداوند افزون بر آگاهی از مُلک، از کُنّه و باطن موجودات نیز درک کامل دارد	باید ضمن نظارت بر همه موجودات (با چشم و امکانات فیزیکی) با چشم دل نیز به ادراک واقعیت‌ها بپردازد و به رموز عالم هستی تا حد امکان پی ببرد تا به وظایف نمایندگی خود به‌خوبی عمل نماید
وَ رَبِّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ	حفاظت	خداوند نگهبان همه مخلوقات است	در رساندن قوت مخلوقات مسؤلیت دارد و باید از آن‌ها محافظت نماید.
وَ هُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ	متولی امور	خداوند تمام امور همه مخلوقات را تدبیر می‌کند.	کارسازی، متولی امور، سرپرستی، متکفل و مدیریت بقای همه موجودات، با برنامه و اختیاراتی که از سوی خداوند به او اعطاشده می‌باشد.
وَ كَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا	مراقبت	خداوند از همه موجودات مراقبت و نگهبانی می‌کند	باید مراقبت، نگهبانی و مواظبت در مقابل هر خطر برای همه مخلوقات باید داشته باشد
كَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا	روزی‌بخشی	خالق رزاق برای ادامه حیات همه موجودات، رزق مناسب و به حد لازم خلق کرده است	باید ضمن درک نیاز تمامی موجودات و باور به اینکه به حد لازم رزق آن‌ها خلق شده است، به تدبیر و تنظیم روزی‌رسانی به انسان‌ها و سایر مخلوقات بپردازد.
إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ	احاطه جامع	خداوند احاطه کامل بر همه موجودات (از جمله احاطه علمی، قدرتی و غیره) دارد	باید در راه شناخت و رفتار نسبت به همه امانات الهی احاطه همه‌جانبه داشته باشد تا بتواند به وظایف خود به‌خوبی عمل نماید.

ادامه جدول ۱

آیه نمونه	نقش خداوند	ویژگی عمده	وظیفه نماینده
وَكُلِّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا	حساب داری	خداوند از نظر تعداد و مقدار، شمارش همه مخلوقات خود را ثبت شده دارد.	باید بداند که شمارش تمامی مخلوقات نزد خداوند ثبت شده است و او نیز باید از آمار امانات الهی نیز نگهداری کرده تا از انقضای آن‌ها جلوگیری شود
أُنْتُنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّزُونٍ	تناسب و توازن در خلقت	خداوند هر موجودی را با ترکیبی حکیمانه، با زیبایی و ارتباط سیستمی بین اجزاء و ارتباط و تعامل با محیط خلق کرده است	باید به شناخت اجزاء هر موجود پی ببرد و ضمن درک توازن و تناسبی که در ترکیب هر موجود نمایان است، به ارتباط و هماهنگی آن موجود با سایر موجودات پیرامونی دقت کرده تا بتواند در حفظ و رشد آن‌ها موفق باشد.
فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ	حاکمیت	خداوند نه تنها بر ملک و ظاهر تمام موجودات حاکمیت و تصرف دارد که بر باطن، هویت و نرم‌افزار وجودی آن‌ها هم حکمرانی می‌نماید	باید بداند که همه چیز دارای بُعد فیزیکی و ظاهری و هم بُعد باطنی و کارکردی دارد. اختیارات انسان و حاکمیت او محدود بوده و فقط تا حدی در بُعد ظاهری اشیاء می‌تواند دخالت نماید. درک نظام کارکردی و نرم‌افزاری اشیاء به نماینده کمک می‌کند که به مسئولیتش بهتر عمل کند نه اینکه بتواند تغییری در باطن اشیاء ایجاد نماید.
وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ	خزانه‌داری و نازل کننده نعمات به حد مشخص	خداوند در خلقت موجودات محدودیتی ندارد و در نزول آن‌ها به‌طور حساب شده و به اندازه تعیین شده اقدام می‌نماید	باید سهم خود و سایر موجودات را از نعمات مشخص کرده و در عمل رعایت نماید. هر منطقه از نعمت‌هایی مشخص برخوردار است و متناسب با آن‌ها نیازهایی مطرح گردیده است؛ که نماینده باید الگوی مصرف بومی مربوطه را تدوین و رعایت کند.

ه) ترکیب نقش‌ها

با نگاه یکجا به نقش‌ها و وظایفی که خداوند سبحان برای خود نسبت به مخلوقاتش بیان داشته است می‌توان مقدمه‌ای برای تکالیف نماینده‌اش در روی زمین ترسیم کرد؛ بنابراین از آنچه در این مورد در جدول ۱ آمده است، مفهوم و متن پیرایند ۱ عرضه می‌گردد.

پیرایند ۱- وظایف خداوند نسبت به مخلوقاتش
 همه چیز در عالم هستی توسط خداوند با برنامه بقا و تکوین مشخص خلق شده است؛ او است که ضمن آگاهی جامع با مهربانی از همه موجودات نگهداری کرده و برای ادامه حیات آن‌ها رزق و روزی معین نموده است. خداوند خود را حافظ و متکفل مخلوقاتش می‌داند و با احاطه کامل و حاکمیت مطلق از همگان مراقبت می‌نماید.

و) وظایف نماینده خدا نسبت به مخلوقات الهی

خداوند سبحان، انسان را خلق و او را خلیفه و نماینده خود در زمین منصوب کرد. همه مخلوقات را به‌طور امانت نزد او سپرد تا از آن‌ها نگهداری کرده و در توسعه جامع زمین و محتوای آن مسئولانه بکوشد و پاسخگو باشد. در این راستا، ضمن حفظ حاکمیت و وظایفی که برای خود در قبال مخلوقات ترسیم کرده، این وظایف را به نماینده خود نیز تکلیف کرده است. به عبارت دیگر، نماینده و خلیفه خدا باید در چارچوب تعیین شده همان خدمات و نگرش حضرت رب را نسبت به خود، سایر انسان‌ها و تمامی مخلوقات اعمال نماید.

برای تبیین این وظایف از قرآن کریم مدد جست و ۱۸ ویژگی از آن استخراج شد که در قسمت قبل ارائه گردید. این وظایف را می‌توان به دو دسته بایدها و نبایدها به شرح زیر تقسیم کرد.

وظایف ایجابی نماینده؛ بایدها

(۱) عمران و آبادی زمین، توسعه و ارتقای سطح تمدنی بشر؛

(۲) سازندگی و ابداع ابزار با استفاده از استعداد و امکانات رسیده از سوی خالق؛

نظریه اخلاق زیست محیطی مسؤلیت محوری نماینده خالق در زمین

- ۳) حفاظت مهربانانه از همه موجودات با نگرش تربیتی، رشد و ارتقای جایگاه آن‌ها؛
- ۴) فراهم کردن شرایط لازم و کمک به موجودات برای حرکت در مسیر تکاملی و تکوینی؛
- ۵) حساسی و ارزیابی دائمی از امانات الهی و احاطه جامع، حتی داشتن آمار و اطلاعات کامل از همه آن‌ها؛
- ۶) درک و توجه به اینکه تمام رفتارشان نسبت به مخلوقات الهی تحت نظارت خالق است و لذا به امید جزای الهی به همه مخلوقات با دید مهربانی نگریده و رفتاری با آن‌ها داشته باشد که مرضی خداوند باشد.
- ۷) تحقیق و تدبر در پدیده‌ها و درک رموز هستی برای خدمت بهتر، توسعه و مدیریت رفتار خود و دیگران.
- ۸) باور اینکه قوت مورد نیاز مخلوقات به حد کافی از سوی خداوند نازل شده و وظیفه او مدیریت رساندن قوت، انرژی و روزی همه مخلوقات است.
- ۹) درک و قبول اینکه در خلقت حکیمانانه هر موجود، توازن و تناسب ترکیبی دقیقی رعایت شده است و باید از آن محافظت نماید.
- ۱۰) باور اینکه هر موجود با شرایط محیطی و با سایر موجودات در تعامل، هماهنگی و چرخه زیستی مشخصی قرار دارد و نماینده باید ضمن نظارت کامل، بر تأیید، تکمیل و حفظ ارتباطات سیستمی بین مخلوقات کوشش نماید.
- ۱۱) بداند که نعمات الهی گوناگون و به حد لازم برای موجودات هر منطقه متناسب با نیازشان نازل شده است و نماینده باید الگوی مصرف بومی مربوطه را تدوین و رعایت کند.
- ۱۲) کارسازی، متولی امور، پاسداری، سرپرستی، تکفل و مدیریت بقا و سیر تکوینی همه موجودات و ایفای نقش وکیل متعهد. وظایف سلبی؛ نیابدها
- ۱- نماینده حضرت سبحان نباید در تغییر خلقت موجودات دخالت غیر مجاز بنماید.
- ۲- در تربیت و سیر تکوینی موجودات نباید کوتاهی نماید.
- ۳- به مخلوقات الهی نباید صدمه و ظلمی روا دارد.
- ۴- هیچ موجودی را مزاحم، غیر لازم و بی مقدار نشمارد.
- ۵- از قدرت و حاکمیت اعطایی سوءاستفاده نکند.
- ۶- سهم، رزق، حقوق دیگران و دیگر موجودات را ضایع ننماید.
- ۷- برنامه‌های سازندگی و توسعه روی زمین نباید حیات سایر موجودات را به خطر اندازد.
- ۸- از نظارت و کسب اطلاعات و آمار از مخلوقات الهی غفلت نکند.
- ۹- از دانش و علمی که نسبت به پدیده‌ها به دست آورده در خلاف حکمت الهی استفاده نکند و در جهت دست‌کاری در نرم‌افزار اشیاء بکار نگیرد.
- ۱۰- در وکالت خود (سرپرستی، کارسازی، نگهبانی و رتق و فتق امور جهان) کوتاهی و خیانت ننماید.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

این مطالعه باهدف تبیین وظایفی که از سوی خداوند به عهده نماینده و خلیفه او نسبت به محیط‌زیست (کشاورزی، آب و جانداران و غیره) گذاشته شده است، طراحی و اجرا شد. با مشخص شدن ۱۸ صفت و خصوصیت که در قرآن خداوند برای خود نسبت به اشیاء یعنی مخلوقات قائل شده است زمینه استنباط وظایف انسان و نماینده خدا فراهم شد. تحلیل تعاریف این صفات، ابعاد مسؤلیت انسان را نسبت به محیط‌زیست و عوامل کشاورزی را نشان می‌دهد؛ از جمله این ویژگی‌ها واژه وکیل بود (وَ هُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ) و این تحلیل گویای آن است که نماینده خدا نسبت به همه مخلوقات بایستی نگهبانی و حفاظت کرده، امور آن‌ها را کارسازی نموده، خود را متولی امور و پاسدار آن‌ها بداند. از مجموع این خصوصیات یک متن استخراج شد که می‌توان آن را نظریه زیست‌محیطی مسؤلیت‌محوری نماینده خدا در زمین نامید. وظایف نماینده خدا در زمین نسبت به محیط‌زیست به دو دسته ایجابی و سلبی تقسیم گردید؛ ۱۲ وظیفه ایجابی که باید مسئولانه اجرا کند و ۱۰ رفتار سلبی مشخص گشت که باید انسان از خود دور کرده و مواظب باشد تا صدمه و زبانی به محیط‌زیست وارد نگردد.

توصیه می‌شود که:

- ۱- از دستاوردهای این مطالعه در دروس اخلاق کشاورزی و زیست‌محیطی استفاده گردد.
- ۲- رسانه‌ها و نهادهای فرهنگی برای افزایش آگاهی و حساسیت مردم در حفاظت از محیط‌زیست و از جمله عوامل بخش کشاورزی پیام‌رسان این مطالعه باشند.
- ۳- دانش‌پژوهان دانشگاهی و حوزوی در اصلاح، تکمیل، نشر و گسترش این شروع و خدمت ناچیز همت کرده و مشارکت نمایند.

سپاسگزاری

برای رفع اشکالات احتمالی و ارتقای نوشتار از نظرات تصحیحی و کارشناسی جناب آقای دکتر زبرجد و جناب آقای دکتر ساجدی از اساتید دانشکده الهیات دانشگاه شیراز و جناب آقای محمد هاشم زمانی از حوزه علمیه قم، بهره لازم گرفته شد؛ بدین‌وسیله ضمن سپاسگزاری از الطاف آنان مزید توفیقاتشان را از درگاه حی منان مسئلت دارم.

والسلام علی من اتبع الهدی

منابع

- اقدامی، ا. (۱۳۸۶). اخلاق زیستی در فرهنگ ایرانیان. *فصلنامه علمی-ترویجی کشاورزی پایدار*، سال ۴، شماره ۱، صص ۴۵-۳۵.
- اله بداشتی، ع. (۱۳۷۹). *نامه مفید*. شماره ۲۴.
- باقری، علی. (۱۴۰۰). *دیکشنری آبادیس*. معنی واژه مقیت.
- رستمی، ا. و مهرکی، ب. (۱۳۹۸). *تطور مسئله علم الهی به اشیاء در فلسفه اسلامی و مقایسه آراء متأخر با نصوص دینی*. *فصل نامه حکمت اسلامی*، سال ۶، شماره ۲، ۱۶۷-۱۴۱.
- پایگاه اطلاع رسانی حدیث شیعه (بی تاریخ). *آموزه های حدیث عرض دین حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) - صفحه ۱۴۷*
- پایگاه بیتوته. (بی تاریخ). *رحمت الهی چیست؟*
- پایگاه راسخون، (بی تاریخ). *واژه رحمت در قرآن*.
- پایگاه راسخون، (بی تاریخ). *واژه حسیب در قرآن*.
- پایگاه راسخون، (بی تاریخ). *واژه رقیب در قرآن*.
- پایگاه راسخون، (بی تاریخ). *واژه مقیت در قرآن*.
- پرتال جامع علوم انسانی (بی تاریخ). *واژه محیط در قرآن*
- پیری، ع. (۱۳۹۱). *حکمت متعالیه و فلسفه اخلاق محیط‌زیست*. مجموعه مقالات همایش اخلاق سهروردی، زنجان. سوم آبان ۱۳۹۱، صص ۱۱-۱.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۸۶). *اسلام و محیط‌زیست*. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۹۷). *بحث ملک و ملکوت*. تفسیر تسنیم، جلد ۲۶.
- جوادی، م. (۱۳۸۷). *انسان‌محوری در اخلاق زیست‌محیطی با تأکید برنگرش اسلامی*. *فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی مقالات و بررسی ها*، شماره ۹۰، صص ۶۶-۴۷.
- دانشنامه اسلامی (بی تاریخ). *معنی حفیظ در قرآن*.
- دانشنامه اسلامی (بی تاریخ). *معنی وکیل در قرآن*.
- دانشنامه اسلامی (بی تاریخ). *معنی رقیب در قرآن*.
- دانشنامه اسلامی (بی تاریخ). *معنی مقیت در قرآن*
- دانشنامه جهان اسلام. (بی تاریخ). *اصطلاحی قرآنی و یکی از اوصاف خداوند*. صفت رحمت.
- دائرةالمعارف تشیع. (۱۳۶۹). *اخلاق*. جلد دوم. تهران: سازمان دائرةالمعارف تشیع، انتشارات مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت (ع).

نظریه اخلاق زیست محیطی مسؤلیت محوری نماینده خالق در زمین

- راغب اصفهانی، ح. م. (۱۴۱۶ ه ق). *مفردات الفاظ قرآن*. دمشق: نشر دارالقلم.
- زمانی، غ. ح. (۱۴۰۰). رها - رهیافت هدایتی انسان؛ الگوی مطلوب برای فعالیت های علمی شناختی. ۸۸ص. در دست چاپ.
- زمانی، غ. ح. (۱۳۹۵). نظریه مسؤلیت مداری انسان: رهیافت اخلاقی در کشاورزی و محیط زیست. *علوم ترویج و آموزش کشاورزی/ایران*، جلد ۱۲، شماره ۱، صص ۱۶۳-۱۴۹.
- مهدی زاده، س. (۱۳۹۹). شرح اسماء الهی، الله علی کل شیء شهید. قابل دسترسی در آدرس اینترنتی:
<<https://farsi.iranpress.com/شرح-اسماء-الهی-الله-علی-کل-شیء-شهید>>
- شایسته نژاد، ع. ا. (۱۳۹۴). قدرت مطلق خداوند از منظر قرآن و روایات. *پژوهشنامه معارف اسلامی*، دوره ۶، شماره ۲۰، صص ۲۸-۷.
- طباطبائی، س. م. ح. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، جلد اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبائی، س. م. ح. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. مترجم: سید محمدباقر موسوی همدانی، جلد ۱۷، قم: انتشارات دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه.
- طباطبائی، س. م. ح. (۱۳۷۴-۳). ترجمه تفسیر المیزان. مترجم: سید محمدباقر موسوی همدانی، جلد ۷، قم: انتشارات دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه. ص ۲۴۰.
- عابدی سروسناتی، ا. (۱۳۹۳). اخلاق زیست محیطی مروجان کشاورزی. *فصلنامه اخلاق در علوم رفتاری*، سال ۹، شماره ۳، صص ۹-۱.
- فتحعلی، م. (۱۳۹۰). نظریه اخلاق زیست محیطی اسلام با تأکید بر آرای استاد مصباح یزدی. *مجله معرفت اخلاقی*، سال ۲، شماره ۳، صص ۹۷-۱۲۲.
- کارلز-هامار، د. (۱۳۷۷). *کتاب راهنما درباره حقوق حیوانات*. مترجم: محمد مسعودپور، تهران: نوین پژوهش.
- کاوند، ع. (۱۳۸۸). بررسی مفهوم خلیفه الهی انسان در آیه خلافت (البقره ۳۰)، *پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم*، شماره ۵، صص ۱۰۳-۸۳.
- کلوپ دات کام. (۱۳۹۰). عمران و آبادانی از نظر قرآن کریم را توضیح دهید. قابل دسترسی در آدرس اینترنتی:
<www.cloob.com/timeline/answer-135487-270619>
- مظاهری، آیت الله. (۱۳۸۹). تخریب طبیعت و محیط زیست خیانت در امانت الهی است. خبرگزاری دانشجویان ایران ایسنا. ۱۸ اسفند ۱۳۸۹.
- مکارم شیرازی، آیت الله ناصر و همکاران. (۱۳۷۰). *تفسیر نمونه*، جلد ۱۱، قم: دارالکتب اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (بی تاریخ). منظور از واژه «حافظ» و «حفیظ» در مورد خداوند چیست؟ سایت آئین رحمت.
- مکارم شیرازی، ناصر. (بی تاریخ). چه فرقی بین «عالم ملک» و «عالم ملکوت» است؟ سایت آئین رحمت.
- مؤسسه تحقیقاتی ولیعصر. (بی تاریخ). *معنی صفت حسیب*.
- نصر، س. ح. (۱۳۹۱). *دین و نظم طبیعت*. مترجم: انشاءالله رحمتی، تهران: نشرنی.
- نوری، غ. ع. (۱۳۸۹). نظریه جدید در مورد امانت الهی. قابل دسترسی در آدرس اینترنتی:
<www.askdin.com/thread5227.htm>
- ویکی شیعه (بی تاریخ). علم ذاتی خدا.
- ویکی فقه دانشنامه اسلامی (بی تاریخ). علیم بودن خداوند.
- ویکی فقه دانشنامه اسلامی (بی تاریخ). معنی وکیل در قرآن.

Article Type: Research Article

DOI: 10.22.34/iaeej.2024.462034.1803

The Theory of Environmental Ethics - the Principal Responsibilities of the Creator's Representative on Earth

Gholam-Hossein Zamani^{1*}

(Received: Jun. 09. 2024; Accepted: Sep. 13. 2024)

Abstract

Man, as God's representative and caliph on earth, is responsible to undertake and perform the duties that God has set for himself in relation to His creatures. From the creatures in question, humans scattered on the planet, animals, and plants in particular or the entire environment are mentioned, which is the basis of environmental theories. In order to formulate an answerable theory and explain the duties and functions of humans in relation to the environment (water, air, agriculture, forests and animals, etc.), a study was designed and with documentary methods, content analysis, conceptualization, and modeling or theorizing methods were applied. In the Holy Qur'an, Allah Subhanahu wa Ta'ala presents attributes to Himself in relation to everything (such as: He is the guardian of all things), and these characteristics were recognized in eighteen subjects and contexts. Then, the definitions and descriptions of each feature were examined from different sources, and the results were deduced and adjusted from the sum of opinions. All of these results were combined in one table so the people of research and thought can reflect on it and participate in the correction, completion, and expansion of this collection. Finally, from this achievement, twelve positive and desirable duties and responsibilities that humans as a representative of the Creator have towards the divine creations and must try to implement and act on them, and ten negative and prohibited behaviors that this representative must avoid were determined.

Keywords: Principal human responsibility, Environmental theories, Duties of God's caliph, Desirable behaviors of representative, Prohibited behaviors of God's representative on earth, Agricultural ethics.

---

¹ Professor, Department of Agricultural Extension and Education, School of Agriculture, Shiraz University, Shiraz, Iran.

* Corresponding Author, Email: ghh.zamani@yahoo.com

